

УДК: 340.15

ORCID: 0000-0002-4568-7964

E-mail: a.i.kozachenko@ukr.net

Anatolii I. Kozachenko,

Head at the Department of Theoretical
Legal Subjects

(Poltava Law Institute of the Yaroslav
Mudryi National Law University)

Козаченко Анатолій Іванович,

завідувач кафедри теоретико-правових
дисциплін

(Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого)

АГРАРНА РЕФОРМА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ТА УЧАСТЬ У ЇЇ ПРОВЕДЕННІ ПОЛТАВСЬКОГО ЗЕМСТВА

AGRARIAN REFORM OF THE EARLY XX CENTURY AND PARTICIPATION OF POLTAVA ZEMSTVO IN CARRYING OUT IT

Анотація. У статті проведено аналіз участі Полтавського земства у проведенні аграрної реформи початку ХХ ст. Основною складовою реформування аграрних відносин і, зокрема, відносин власності була проблема формування ринку землі та фермерських господарств. Найсуттєвіших результатів на цьому шляху вдалося досягнути завдяки проведенню реформи П.А. Столипіна. Безпосереднім учасником аграрної реформи стало земське самоврядування, адже законодавство покладало на нього питання організації землекористування, землевпорядкування, регулювання земельних відносин та контроль за використанням земельних ресурсів. Стаття присвячена вивченню досвіду практичної діяльності Полтавського земства у процесі проведення аграрної реформи, що дає можливість розкрити участь земства у модернізації аграрної галузі та формуванні ринкових аграрних відносин на території Полтавської губернії на початку ХХ ст. Полтавське земство, як і інші українські земства, ставилося до проведення столипінської аграрної реформи з недовірою. Така

позиція земства зумовлювалася його переважно дворянським складом після виборів 1906 р. У період реформи земство провело значну дослідницьку роботу з метою вивчення аграрного питання та визначення шляхів і способів його вирішення. Участь земських гласних у роботі землевпорядних комісій сприяла створенню одноосібних селянських господарств, виходу селян із общини і закріплення за ними землі у приватну власність шляхом упровадження хутірського та відрубного господарства. Полтавське земство брало активну участь у реалізації урядової політики переселення малоземельних селян до Сибіру та Далекого Сходу. За доби аграрної реформи земство активізувало надання селянам фінансової допомоги, сприяло розвитку споживчої кооперації, поширювало інформацію про передові способи агротехніки, здійснювало інші заходи з метою модернізації аграрної галузі та формування ринкових відносин. Але поряд із позитивними результатами, діяльність уряду і земства вела до зубожіння значної частини селянства та зосередження землі у приватній власності заможних селян, що тягнуло за собою суттєве загострення соціальних протиріч.

Ключові слова: земство, місцеве самоврядування, революція, аграрна реформа, ринок землі, фермерське господарство, землевпорядний комітет, переселенська організація.

Summary. The article analyzes the participation of the Poltava Zemstvo in the agrarian reform of the early twentieth century. The main component of the reform of agrarian relations and, in particular, property relations, was the problem of the formation of the market for land and farms. Zemstvo self-government became a direct participant in the agrarian reform, because the legislation entrusted it with issues of land use organization, land management, regulation of land relations and control over the use of land resources. The article is devoted to the study of the experience of the practical activity of the Poltava zemstvo in the process of carrying out agrarian reform. During the reform period, the zemstvo conducted significant research work with the

aim of studying the agrarian issue and determining ways and means of solving it. During the reform period, the Zemstvo conducted significant research to study the agrarian issue and identify ways and means to solve it. The participation of the Zemstvo councillors in the work of land management commissions contributed to the creation of individual peasant farms, withdrawal of peasants from communities and settling land for them in private ownership through the introduction of farms and holdings. The Poltava Zemstvo took an active part in the implementation of the Government's policy aimed at resettlement of landless peasants in Siberia and the Far East. During the agrarian reform, the Zemstvo intensified the provision of financial assistance to peasants, promoted the development of consumer cooperation, disseminated information on advanced agricultural techniques and took other measures in order to modernize the agricultural sector and form market relations. But along with the positive results, the activities of the Government and Zemstvo led to the impoverishment of a large part of the peasantry and concentration of land in the private property of wealthy peasants, which entailed a significant aggravation of social contradictions.

Key words: zemstvo, local self-government, revolution, agrarian reform, land market, farm, land management commission, resettlement body.

Постановка проблеми. Ринок землі складає основу для формування ринкових відносин у аграрній галузі. Конституція України 1996 р., Земельний кодекс України 2001 р., Цивільний кодекс України 2003 р. та інші законодавчі акти юридичним чином закріпили приватну власність на землю, що стало нормативною базою для формування вітчизняного ринку аграрного сектору економіки. Але до останнього часу діяв мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення. 31 березня 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», який з 1 липня 2021 р. відкрив ринок землі в Україні. Згідно чинного законодавства України органи місцевого самоврядування є тими суб'єктами земельних відносин, котрі

здійснюють право власника на земельні та інші природні ресурси, що розміщені на їх території або право суб'єкта управління ними. Питання землекористування, землевпорядкування, регулювання земельних відносин, контроль за раціональним використанням земельних та інших природних ресурсів вирішується органами місцевого самоврядування.

Актуальність теми дослідження зумовлюється необхідністю вивчення досвіду діяльності земського самоврядування у процесі проведення аграрної реформи урядом П.А. Столипіна на початку ХХ ст. Особливість проведення реформи на території українських губерній зумовлювалася високим рівнем густоти населення і, як наслідок, недостатньою кількістю земель сільськогосподарського призначення для створення фермерських господарств.

Стан опрацювання обраної теми, аналіз останніх публікацій та досліджень. Запровадження ринку землі в Україні зумовлює науковий інтерес до проблеми аграрної реформи початку ХХ ст. та участі у її проведенні земського самоврядування. Досвід проведення столипінської аграрної реформи в Україні останнім часом став предметом дослідження Герасименка О. [1], Ігнатової Л. [2], Каюн В. [3], Лобас Т. [4], Мельник О. [5], Селіхова Д. [6], Якименка М. [3] та інших фахівців у галузі аграрної історії та історії права.

Метою статті є вивчення досвіду практичної діяльності Полтавського земства у процесі проведення аграрної реформи, що дає можливість розкрити участь земства у модернізації аграрної галузі та формуванні ринкових аграрних відносин на території Полтавської губернії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Найважливішими складовими реформування аграрних відносин і, зокрема, відносин власності наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. була проблема формування ринку землі та фермерських господарств. Найсуттєвіших результатів на цьому шляху царському уряду Росії вдалося досягнути завдяки проведенню реформи П.А. Столипіна.

Законодавство Російської імперії про скасування кріпосного права 1861 р. врегульовувало порядок викупу селянами землі у поміщиків. Однак процес

формування ринку землі гальмувався низкою факторів: малоземеллям, відсутністю коштів у селян, урядовою політикою, що мала за мету захист поміщицького землеволодіння, протидією дворянства. У другій половині XIX ст. царський уряд не мав чіткого та послідовного плану проведення реформ. Консервативна частина дворянства, поміщики та державні чиновники схилилися до необхідності реалізації пруського шляху розвитку ринкових відносин на селі, який носив еволюційний характер і передбачав поступову трансформацію аграрних відносин, збереження поміщицького землеволодіння та панщини. Ліберальне крило дворянства, буржуазія й селянство підтримували американський революційний шлях розвитку аграрних відносин, який мав за мету створення великих фермерських господарств. Така невизначеність, як суспільства так і держави, відповідним чином відображалася на діяльності земства.

Розпочати аграрну реформу царський уряд змусили численні селянські повстання та революція 1905 р. Царський указ від 6 травня 1905 р. передбачав створення Головного управління землевпорядкування та земельних справ, на яке покладалася функція координації підрозділів колишнього Міністерства землеробства та державних маєтностей, Переселенського управління та земського відділу МВС. Маніфестом від 3 листопада 1905 р. наполовину скорочувалися викупні платежі селян за землю з 1 січня 1906 р., а з 1 січня 1907 р. вони повністю скасовувалися. Але активні цілеспрямовані заходи щодо проведення докорінної зміни аграрних відносин уряд розпочав здійснювати тільки після призначення 8 липня 1906 р. П.А. Столипіна головою Ради Міністрів Російської імперії. 12 і 27 серпня 1906 р. було прийнято два укази про передачу надільних та казенних земель Селянського банку для продажу селянам. Указом «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння і землекористування від 9 листопада 1906 р.» передбачав три складові аграрної реформи: 1) вихід селян із общини і закріплення за ними землі у приватну власність; 2) створення хутірського

та відрубного господарства; 3) проведення політики переселення селян до Сибіру та Далекого Сходу. На думку фахівців у галузі аграрної історії, зазначені положення столипінського указу передбачали поєднання елементів американського та пруського шляхів реформування аграрних відносин [7, с. 71].

Забезпечення функціонування аграрної галузі входило до кола прямих обов'язків органів земського самоврядування. Згідно зі ст. 2 «Положення про губернські і повітові земські установи» 1890 р. до відання земства відносилося забезпечення населення продуктами харчування, здійснення протиєпізоотичних заходів, організація заходів боротьби із природними шкідниками з метою захисту посівів зернових та інших сільськогосподарських культур [8, с. 495]. Земству належало право на стягнення податків і зборів з нерухомого майна і, зокрема, земельного збору. Тому урядові нормативно-правові акти передбачали широке залучення органів земського самоврядування до справи проведення аграрної реформи. Проте дворянство, якому належала переважна більшість місць у земських зборах, ставилося до проведення столипінської реформи з недовірою. Так, у вересні 1906 р. Полтавське повітове земство направило телеграму П.А. Столипіну, в якій доволі стримано заявляло про свою підтримку урядових реформ [9, с. 11].

З метою реалізації столипінської реформи земство спиралося на власний досвід реформування аграрної галузі напрацьований ним після скасування кріпосного права 1861 р.: проведення досліджень для визначення шляхів і способів модернізації аграрної галузі, запровадження фінансових установ з метою формування ринку землі, забезпечення сільськогосподарських виробників новітніми ефективними засобами ведення виробництва, надання рекомендацій селянам щодо підвищення продуктивності ведення землеробства та скотарства. Але така діяльність органів земського самоврядування гальмувалася відсутністю державної програми реформування аграрної галузі.

Для проведення реформи урядовим указом від 4 березня 1906 р. передбачалося створення губернських та повітових землевпорядних комісій. На них покладалося завдання проведення землевпорядних робіт для створення одноосібних селянських господарств. 21 травня 1906 р. головноуправляючий землеробства і земельних справ В. Васильчиков надіслав губернаторам телеграми з вимогою негайно розпочати формування землевпорядних комісій. З метою прискорення цього процесу до Полтавської і Чернігівської губерній уряд направив свого представника – голову Переселенського управління Г.В. Глінку. У 1906 р. на території Полтавської губернії були створені повітові землевпорядні комісії, а наступного року – губернська землевпорядна комісія [10, с. 7-8].

9 грудня 1906 р. Полтавські губернські збори зі свого складу обрали членів землевпорядної комісії у складі 6 осіб, по три члени від поміщиків та селян. Полтавська губернська землевпорядна комісія розробила та внесла на розгляд земських зборів пропозиції щодо удосконалення роботи землевпорядних комісій. Земці пропонували уряду позбавити Селянський банк можливості гальмувати процес продажу селянами землі, скасувати кругову поруку сільської общини, надати право землевпорядним комісіям рекомендувати банкам кредитоспроможних селян щодо надання їм іпотечного кредиту, збільшити розмір кредиту для селян з 3-х тис. крб. до 10-ти тис. крб., врегулювати питання надання селянам-переселенцям права приватної власності на землю, врегулювати поземельні відносини з корінними мешканцями тих територій, на яких отримують земельні наділи переселенці [11, с. 39, 123-124].

«Положення про землеустрій» 1911 р. змінило порядок формування і склад землевпорядних комісій. Відповідно до нього повітові землевпорядні комісії формувалися у складі голови повітового дворянського зібрання, голови повітової земської управи, представника головного управління землевпорядкування та земельних справ, повітового члена окружного суду, земського начальника, 3-х представників від повітових земських зборів і 3-х селян, обраних волосними сходами. До складу губернських землевпорядних

комісії входили губернатор, голова губернського дворянського зібрання, голова губернської земської управи, представник головного управління землевпорядкування та земельних справ, голова і один із членів повітового окружного суду, член губернського з селянських справ присутствія, губернський землемір і два виборних члени губернських земських зборів [12, с. 458]. Згідно з циркуляром Полтавського губернатора вибори представників від земства до губернської та повітових землевпорядних комісій відбулися у серпні 1911 р. [13, с. 9-10].

Земські гласні вели широку роз'яснювальну роботу серед селян про мету діяльності землевпорядних комісій – створення дрібних та середніх фермерських господарств, об'єднаних місцевим самоуправлінням, завдяки чому на початку реформи селяни підтримували її проведення. У Полтавській губернії до повітових землевпорядних комісій звернулося більше ніж 161 тис. селян з проханням провести землевпорядні роботи. Такі роботи було проведено у 62755 селянських дворах, що забезпечило створення більше 48 тис. одноосібних селянських господарств [10, с. 8]. Але по-суті землевпорядні комісії сприяли виселенню малоземельних селян, що давало можливість заможним селянам скуповувати їхні землі. Так, кількість заможних селянських господарств у період з 1910 р. по 1916 р. збільшилася у 2,5 рази з 40,7 тис. господарств до майже 108 тис. [14, с. 144]. Тому з кожним роком найбільш активніше протидіяло роботі землевпорядних комісій, а отже і проведенню реформи. Негативне ставлення селян до діяльності землевпорядних комісій пояснюється також і тим, що у них все більшого розмаху набували хабарництво та бюрократизм. З тим, щоб не допустити несправедливого перерозподілу землі та уникнути соціального вибуху Полтавське земство вивчало це питання за допомогою статистичних досліджень [15, с. 32-37]. Водночас збільшення кількості заможних селянських господарств свідчить про позитивні результати реформи.

Основним напрямком створення дрібних та середніх фермерських господарств було виділення селян на хутори та відруби, що зумовлювалося черезсмужжям, багатосмужжям та земельними сервітутами, які виникли після реформи 1861 р. і гальмували розвиток селянських господарств. Завдяки діяльності землевпорядних комісій на початок 1916 р. в українських губерніях функціонувало 440 тис. хутірських та відрубних господарств, що складало 13% від загальної кількості селянських дворів. Проте на території Полтавської губернії цей процес гальмувався малоземеллям та сільською общиною. Станом на 1915 р. у Лівобережних губерніях України з общини вийшли лише 16,5% селянських дворів [14, с. 41].

Після реформи 1861 р. поміщики, які не змогли пристосуватися до нових економічних умов, активно продавали землю. За підрахунками земських статистиків станом на 1901 р. дворяни Полтавської губернії втратили 21% земель, а селяни і козаки придбали 16% земель. При цьому ціна землі на Полтавщині була найвищою, порівняно із іншими українськими губерніями і становила 154 рублі за десятину [5, с. 49]. З огляду на це, земство констатувало, що «за 40 років дворянство із головного землевласника перетворилося у третьорозрядного» [15, с. 33]. П.А. Столипін не допускав можливості відчуження дворянського землеволодіння, а тим більше знищення самого дворянства. Але впродовж 1906-1910 рр. поміщицьке землеволодіння зменшилося на 1,1 млн десятин. Лише через Селянський поземельний банк поміщики українських губерній у цей період продали понад 480 тис. дес. землі [7, с. 76].

Після селянської реформи 1861 р. постала проблема безземелля та малоземелля селян густонаселених чорноземних губерній України, що спричинило масову міграцію сільського населення переважно до Сибіру і Далекого Сходу. Порядок міграції врегулював переселенський закон від 13 липня 1889 р. Переселення селян забезпечував урядовий орган – Переселенське управління. 6 червня 1904 р. набув чинності новий переселенський закон. Проте урядова політики з питань міграції залишалася вкрай неефективною. Тому під

час проведення обласного переселенського з'їзду, що відбувся 1907 р. у Харкові представники від земства визнали необхідність створення обласної земської переселенської організації [16, с. 121].

Полтавське земство намаглося дослідити аграрну міграцію як соціальне явище та знайти шляхи і способи його удосконалення. Так, у 1906 р. надзвичайні губернські земські збори ухвалили рішення про організацію експедиції у степові райони Казахстану, Сибіру і Середньої Азії на чолі із земським агрономом Ю.Ю. Соколовським. Після ретельного обстеження цих територій експедиція дійшла висновку про те, що вони придатні для вихідців із Полтавської губернії. У травні 1907 р. губернські земські збори ухвалили рішення про запровадження посад спеціальних агентів з питань міграції селян. Губернська земська управа домоглася від уряду надання агентам права приймати заяви від осіб, які виявляли бажання переселитися та формувати групи переселенців. Згідно закону від 6 червня 1904 р. такі повноваження належали земським начальникам. Впродовж 1907 р. земство організувало 6 груп мігрантів у складі більше 2-х тис. осіб. Кожну групу супроводжували до місць переселення земські агенти [17, с. 39, 43].

Порівняно з іншими українськими губерніями, найбільша кількість мігрантів залишала територію Полтавської губернії. Так, за даними Переселенського управління за період з 1885 р. до 1906 р. територію Полтавської губернії залишило майже 208 тис. осіб, що значно перевищувало кількість переселенців з інших українських губерній [16, с. 123]. З огляду на це та з метою реалізації столипінської реформи Полтавське земство у 1908 р. ініціювало створення Обласної переселенської організації. Участь у її створенні взяли Катеринославське, Київське, Харківське, Херсонське і Чернігівське губернські земства.

У 1910 р. Полтавські губернські збори за участі представників п'яти інших губернських земств прийняли «Статут Південноросійської обласної переселенської організації». Згідно Статуту керівними органами Переселенської організації були з'їзд і бюро. З'їзд – розпорядчий орган, котрий формувався

шляхом делегування представників від губернських земств. Бюро – виконавчий орган, сформований з'їздом. Знаходилося бюро при Полтавській губернській управі, очолював його голова управи. Отже, забезпечення діяльності Переселенської організації покладалося на Полтавську губернську управу, яку очолював Ф.А. Лизогуб. Особливим чином Переселенська організація ставилась до проведення статистичних досліджень з питань міграції та інформування населення про свою діяльність. За допомогою газети «Хуторянин», журналу «Вісті Обласної земської переселенської організації» та інших друкованих видань Переселенська організація інформувала населення про умови переселення. Агенти організації проводили обстеження місць переселення, організовували землевідведення, надавали юридичну допомогу. Переселенська організація надавала матеріальну допомогу для влаштування переселенців, допомагала продуктами харчування. Обласна переселенська організація провела велику роботу з переселення безземельних і малоземельних селян до Сибіру і Далекого Сходу. Однак як уряд, так і земство визнавали недоліки та прорахунки допущені в організації переселенського руху.

Неоднозначну оцінку переселенського руху дає М.А. Якименко. Позитивним наслідком цього явища, на думку вченого, слід вважати те, що він сприяв розвитку ринкових відносин у аграрній галузі та прискорив ліквідацію залишків феодального землеволодіння. Водночас переселенський рух спричинив зубожіння значної частини селян-переселенців. Так, у період з 1906 по 1913 рр. до України повернулося 23,5% переселенців, які залишилися без засобів для існування [14, с. 140, 145].

У період столипінської аграрної реформи земство активізувало діяльність з метою надання селянам фінансової допомоги для викупу землі та становлення фермерських господарств шляхом створення кредитних та позичково-ощадних товариств. Так, на території Кременчуцького повіту станом на 1914 р. діяло 17 кредитних товариств, 8 із них було створено у період реформи. З 1906 по 1912 рр. у повіті виникло 5 позичково-ощадних товариств. Із 20

сільськогосподарських товариств, які діяли на території Кременчуцького повіту 19 створено у період столипінської реформи. При цьому ініціатива створення 11 товариств належала земським агрономам [18, с. 25-26].

Земство обгрунтовувало створення споживчих товариств необхідністю захисту селян від недобросовісної конкуренції, стримуванням росту цін на продукти харчування, надання населенню інформації про ситуацію на ринку сільськогосподарської продукції. За даними земської статистики на території Полтавської губернії у 1913 р. діяло 390 споживчих товариств. З них 235 виникли після 1905 р. Фінансування споживчих товариств земством зросло із 3,9 тис. крб. у 1904 р. до більше ніж 22 тис. крб. у 1913 р. [18, с. 26]. Отже, у період столипінської реформи земства активізували процес формування споживчих товариств.

Земства активно розпочали проводити регіональні з'їзди представників від губернських земств з метою обміну досвідом та об'єднання зусиль щодо вирішення проблем у аграрній галузі. Так, наприклад, у 1912 р. при Київській губернській управі було проведено земський з'їзд представників Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Бессарабської та Чернігівської губерній на якому розглянуто питання закупівлі сільськогосподарської техніки за кордоном, про розвиток сільськогосподарського машинобудування, про створення земських складів та про роль земства у процесі кооперації виробників сільськогосподарської продукції. Земство домоглося значних успіхів у модернізації сільського господарства [19, с. 431-433].

Таким чином, на початку ХХ ст. основною складовою реформування аграрних відносин і, зокрема, відносин власності була проблема формування ринку землі та фермерських господарств. Найсуттєвіших результатів на цьому шляху вдалося досягнути завдяки проведенню реформи П.А. Столипіна. Безпосереднім учасником аграрної реформи стало земське самоврядування, адже законодавство покладало на нього питання організації землекористування, землевпорядкування, регулювання земельних відносин та контроль за

використанням земельних ресурсів. Полтавське земство, як і інші українські земства, ставилося до проведення столипінської аграрної реформи з недовірою. Така позиція земства зумовлювалася його переважно дворянським складом після виборів 1906 р. Але не зважаючи на це, земство провело значну дослідницьку роботу аграрного питання та визначення шляхів і способів його вирішення. Участь земських гласних у роботі землевпорядних комісій сприяла створенню одноосібних селянських господарств, виходу селян із общини і закріплення за ними землі у приватну власність шляхом упровадження хутірського та відрубного господарства. Завдяки діяльності земського самоврядування уряд намагався демонструвати демократичний характер процесу формування землевпорядних комісій. Земство активізувало надання селянам фінансової допомоги, сприяло розвитку споживчої кооперації, поширювало інформацію про передові способи агротехніки, здійснювало інші заходи з метою модернізації аграрної галузі та формування ринкових відносин на селі. Полтавське земство брало активну участь у реалізації урядової політики переселення малоземельних селян до Сибіру та Далекого Сходу. Але поряд із позитивними результатами, діяльність земства вела до зубожіння частини селянства і зосередження землі у власності заможних селян, що тягнуло за собою загострення соціальних протиріч.

Література

1. Герасименко О. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи. *Сіверський літопис*. 2011. № 6. С. 82-88.
2. Ігнатова Л.Р. Особливості аграрної реформи в Україні у дослідженнях останнього десятиліття. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2016. № 43. С. 51-58.

3. Якименко М.А., Каюн В.О. Столипінська аграрна реформа на Полтавщині: передумови, зміст і наслідки. (1906-1917 рр.): Монографія. Полтава: РВВ ПДАА, 2012. 248 с.
4. Лобас Т. Земські заклади і становлення інститутів управління аграрною галуззю економіки Лівобережної і Слобідської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки*. 2022. № 45. С. 44-51.
5. Мельник О.О. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її вплив на становище селян Лівобережної України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 48-51.
6. Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): Монографія. Полтава: ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2012. 190 с.
7. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. Київ: Знання, 2000. 343 с.
8. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1890 г. *Полное собрание законов Российской империи*. 1893. № 6927. С. 493-511.
9. З життя Полтавщини. *Рідний край*. 1906. № 40. С. 11.
10. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 3-14.
11. Журнали Полтавського губернського земського собрания 42 очередного созыва 1906 г. Полтава: Типо-Литогр. И. Фришберга, 1907. 53 с.
12. Положение о землеустройстве 1911 г. *Полное собрание законов Российской империи*. 1914. № 55570. С. 456-471.
13. Журнали Полтавського чрезвычайного губернського земського собрания 24 августа 1911 г. Полтава: Типо-Литогр. И. Фришберга, 1911. 51с.
14. Якименко М.А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінських реформ (1908-1913 рр.). Монографія. Полтава, 2009. С. 140, 145.
15. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 г. Полтава: Тип. А.И. Дохмана, 1904. 56 с.

16. Журналы Полтавского губернского земского собрания собрания 43 очередного созыва 1907 г. Полтава: Типо-Литогр. И. Фришберга, 1908. 58 с.

17. Журналы Полтавского чрезвычайного губернского земского собрания 28-29 мая 1907 г. Полтава: Тип. И. Фришберга, 1907. 57 с.

18. Крот В., Крот Л. Роль Кременчуцького повітового земства в становленні та діяльності кооперації на селі. *Регіональні перспективи*. 2003. № 6. С. 25-26.

19. Земская хроника. *Хуторянин*. 1912. № 16. С. 431-433.